

Отримано: 26.10.2020 р.

Прорецензовано: 03.11.2020 р.

Прийнято до друку: 10.11.2020 р.

e-mail: sribnyak.milana@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-31-61-66

Срібняк М. Соціальна адаптація полонених українців у Німеччині після Першої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 31. С. 61–66.

УДК 94(477).154

Мілана Срібняк

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У НІМЕЧЧИНІ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті аналізуються особливості соціальної адаптації полонених вояків-українців у Німеччині після Першої світової війни, зокрема її правові, політичні та соціально-економічні аспекти, а також вибір полоненими різних життєвих стратегій у дихотомії: репатріація проти рішення залишитись в Німеччині на становищі політичних емігрантів. Частина німецьких полонених змогла успішно адаптуватися у німецькому суспільстві, і навіть створити сім'ї, ставши складовою частиною соціуму.

Ключові слова: репатріація, полонені, інтерновані, табори, еміграція, Німеччина.

Milana Sribnyak

SOCIAL ADAPTATION OF UKRAINIAN POWS IN GERMANY AFTER THE FIRST WORLD WAR

The article analyses the peculiarities of social adaptation of Ukrainian prisoners of war in Germany, particularly its legal, political and social aspects. The problem of repatriation of POWs was discussed at the international conferences and was regulated by various armistices and treaties (the Armistice of Compiègne, the Treaty of Brest-Litovsk, the Treaty of Versailles). After German surrender in the war and the demise of its empire, POWs of all nationalities acquired the status of interned persons, which notably improved their condition. At the same time, former POWs faced difficult social and economic life conditions in Germany, particularly food shortages. Besides, late 1918 and early 1919 saw repatriation commissions of various states starting their activity in Germany. They included the Ukrainian repatriation commission, which helped return several tens of thousands of people to Ukraine. Therefore, within the dichotomy faced by Ukrainian soldiers in Germany (repatriation against a decision to stay in Germany as political emigrants with subsequent adaptation to life conditions in this country), most long-term captives decided to return. In the wake of dramatic geopolitical changes in Europe and the world, repatriation to the homeland was regarded by most as the best option. On the other hand, some Ukrainians decided to stay in Germany for a longer period. They became witnesses to considerable changes in German political, economic and civil life. The Germans were suspicious of former POWs staying in the country, regarding them as competitors on the job market and as “aliens” in general. However, despite all obstacles some “brave men” managed to successfully adapt in Germany and even create families, becoming a part of their new country’s society.

Key words: repatriation, prisoners of war, interned persons, camps, emigration, Germany.

Питання полону та подальшого звільнення полонених після Першої світової війни складається з низки малодосліджених аспектів та явищ, які розкривають політичні, військові й соціально-економічні перипетії завершального етапу Великої війни та її повоєнних врегулювань. Дослідження проблеми репатріації та долі полонених після війни у колективному та індивідуальному вимірах дозволяє застосувати нові підходи до вивчення міжнародних і суспільних відносин крізь призму зв'язків держав і націй, військового і цивільного населення, місцевих і чужинців.

У загальному контексті полону Першої світової війни окремішнє місце для українського історичного дискурсу займають полонені українці. Ця категорія українців виокремлюється насамперед унікальними проявами національних прагнень і розвитком культурно-мистецького життя в умовах полону. Строкатість походження та довоєнного статусу, різноманітність ідейних переконань та політичних поглядів українців у таборі об'єднувалися спільним знаменником – бажанням волі. У

повоєнних прагненнях полонені українці поділялися на тих, хто бажав бути репатрійованим на Батьківщину, та тих, хто вбачав своє майбутнє за кордоном.

Ця стаття присвячена саме тій категорії полонених українців, що вирішила пов'язати свій життєвий шлях після Першої світової війни з перебуванням у Німеччині, чому сприяла зміна їхнього суспільного становища – з полонених вони стали інтернованими, а з 1921 р. отримали статус політичних емігрантів. Цей вектор дослідження є маловивченим, зокрема в контексті українського питання. Такі українські науковці, як І. Срібняк [5], В. Голубко [1], В. Трембіцький [6], І. Дацків [2] та В. Сідак [4] у власних дослідженнях акцентували свою увагу здебільшого на особливостях полону українців протягом Першої світової війни або в контексті повоєнного перебування полонених за кордоном. Проте питання соціальної адаптації полонених українців після Першої світової війни, зокрема у Німеччині, залишається малодослідженим і потребує комплексного вивчення.

Натомість, у працях зарубіжних дослідників Х. Джонса [14; 15], А. Рахамімова [17], Р. Нахтігала [16], Дж. Девіса [13] та ін. у загальноєвропейському дискурсі аналізується становище полонених різних національностей після Першої світової війни, їхній фізичний та морально-психологічний стан, взаємозв'язок держави–суспільства–полонених, загальнопоширене сприйняття полону та умов переходу полонених у цивільний стан. Однак згадувані автори оминають увагою український аспект соціальної адаптації полонених після Великої війни, даючи екскурс здебільшого про полонених країн Антанти і Німеччини.

Авторка статті ставить перед собою такі завдання: 1) простежити правові норми переходу полонених у цивільний стан; 2) визначити загальнопоширені причини вибору полонених у перебуванні за кордоном; 3) окреслити соціально-економічні й політичні умови перебування у Німеччині після Першої світової війни; 4) охарактеризувати український досвід соціальної адаптації у Німеччині після полону у першій половині 1920-х рр.; 5) проаналізувати фізичний та психологічний стан полонених у повоєнних умовах та 6) дослідити феномен переходу зі статусу полоненого у цивільний стан за кордоном на прикладі українців.

Перша світова війна як масштабне і деструктивне явище початкового етапу доби новітньої історії вплинуло не лише на геополітичну мапу, політичну кон'юнктуру та економічний розподіл ресурсів у масштабах цілого світу, а й на долі сотень тисяч людей. Руйнівний вплив відчули різноманітні прошарки й стани суспільств, однак найвідчутніше його переживали мобілізовані до складу протиборчих армій. Вояки-українці опинилися в найнебезпечніших умовах, воюючи в арміях ворогуючих багатонаціональних імперій. Опинитися в полоні означало вирватися з лещат смерті на полі бою, проте означало залишатися на багато місяців і навіть років за колючим дротом. Для представників багатьох національностей полон був надзвичайно складним досвідом, однак табори полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині стали унікальним прикладом плекання національних культурних традицій за підтримки таборових комендатур та Союзу Визволення України [5, с. 12]. Подібна підтримка національних прагнень простежувалася також у таборах для німецькомовних бельгійців [14], що провадилося з метою мінімізації імперських впливів на етнічні меншини.

Натомість, завершення бойових дій викликало необхідність повоєнного врегулювання питань щодо політичних, економічних і людських ресурсів. Комп'єнське перемир'я у трьох пунктах (з 34-х) визначило порядок репатріації полонених без принципу взаємності, що, зокрема, поширювалося на вихідців з країн Антанти. Принцип негайної репатріації мав виконуватися у надзвичайно короткий термін – протягом 30 днів [10], що в умовах браку ресурсів було дуже складно втілити. Дані умови призвели до стихійної та самовільної репатріації полонених різних національностей, мета яких була передовсім дістатися до нейтральних держав, зокрема до Швейцарії [20, р. 57–59].

В українській парадигмі організована репатріація розпочалася значно раніше – в рамках Брестського мирного договору. Особливою рисою даного договору стало те, що репатріація передбачала повернення на Батьківщину за власним бажанням полонених, які мали право залишатися у державі власного інтернування [3]. За результатами Брестського мирного договору частина полонених українців з німецьких таборів була об'єднана у синьожупанну дивізію, а з австрійських – у сірожупанну, які були долучені до складу збройних сил УНР [1, с. 191–192]. Проте в умовах військових потреб праця полонених інтенсивно використовувалася на примусових роботах [13, р. 623–624], тому значна частина українців (від 25-30 тис. до 40 тис.) була вимушена залишитися у таборах Німеччини [9, арк. 303].

Повномасштабне врегульоване звільнення полонених відбувалося в рамках договорів Версальської системи міжнародних відносин. Структура договорів передбачала наявність окремих розділів про полонених, де визначалися відповідальні комісії, які мали визначити механізми проведення репатріації. У контексті таборів Німеччини ключовим юридичним документом був Версальський мирний договір, який, однак, характеризувався абстрактністю формулювань на зразок проведення репатріації «якнайшвидше». Можливість залишитися на теренах країни інтернування обумовлювала 220-та стаття договору, яка передбачала право бути виключеним з репатріації за власним бажанням, однак представники Антанти вирішували чи репатріювати полоненого до нейтральної держави, чи надати право залишатися у країні інтернування [19, р. 135].

Звільнення полонених українців було особливо ускладнено декількома факторами. По-перше, нестабільна геополітична ситуація на українських теренах та загроза наступу більшовизму змушували країни Антанти з обережністю ставитися до повноцінної репатріації українців з таборів. Утворення Угорської Радянської Республіки, окупація Галичини армією Ю. Галлера стали одними з численних приводів стримування їхньої повномасштабної репатріації за ініціативи маршала Ф. Фоша і Союзнницьких урядів [21, р. 25]. По-друге, українські уряди стикалися із суттєвою проблемою нестачі фінансування та труднощами отримання транспортних засобів для перевезення полонених на Батьківщину. Планувалися чотири напрямки евакуації – два сухопутних (через Польщу і Румунію) та два річково-морських (через Дунай і Чорне море). Однак закриття кордонів та складність отримання пароплавів для транспортування зумовило повернення на українські терени лише поодиноких полонених, тоді як більшість (орієнтовно 20-30 тис.) залишалася на теренах Німеччини [7, арк. 54–55].

Як наслідок, значна частина полонених українців потрапила під вплив більшовицьких агітаторів. Варто підкреслити, що в умовах довготривалого полону, в епіцентрі епідемій, нестачі продовольства тощо полонені прагнули якнайшвидше покинути межі табору. Більше того, виснажені роками примусових робіт, полоненим імпонувала концепція «інтернаціональної рівності», запропонована комуністичною ідеологією. Тому, полонені прагнули потрапити до евакуаційних транспортів, що споряджались радянськими репатріаційними делегаціями [8, арк. 36–37]. Однак для когорти патріотично налаштованих полонених українців небажання повертатися на радянські терени ставала додатковою мотивацією залишатися у Німеччині.

Політична, економічна і соціальна траєкторія розвитку німецьких теренів після Першої світової війни суттєво відрізнялася від устрою Німецької імперії, поваленої деструктивними військовими наслідками, браком економічних і фінансових ресурсів, всебічною блокадою та втратою підтримки і довіри німецького населення. Натомість, соціальна адаптація полонених українців у Німеччині проходила у середовищі нових ідеалів, умов та обмежень, з якими також стикалося німецьке суспільство. Варто детальніше окреслити аспекти повоєнного життя у Німеччині та залученні колишніх полонених українського походження до його проявів.

Поява на політичній арені Веймарської республіки супроводжувалася революційними прагненнями широких верств населення. Замість кокард і прапорів імперської армії з'явилися червоні прапори, проте війна символів невдовзі переросла, за висловом Т. Лінденбергера, у «вуличну політику». Напружені стосунки між соціал-демократами і націоналістичними угрупованнями виливались у низку заворушень, організованими фрайкорами (Freikorps), які радикально виступали проти поширення більшовизму з наміром придушувати виступи робітників, та «Сталевим шоломом. Лігою фронтовиків» (Stahlhelm. Bund der Frontsoldaten), організації ветеранів Великої війни в опозиції до соціал-демократичних поглядів [22, р. 89–90].

Антагонізм поглядів правих і лівих прибічників створював напружену політичну атмосферу в німецьких землях. Враховуючи особливості походження, складні умови проживання і побуту в таборах та втоми від примусових робіт на користь Німецької імперії, ймовірно те, що полонені українці у своїх політичних переконаннях здебільшого схилилися до соціал-демократичних поглядів, тоді як риторика організацій правого спрямування викликала їхнє неприйняття. Схильності полонених українців до лівих поглядів сприяло також те, що соціал-демократи, на загал, позитивно ставилися до стану полонених, сприймаючи їх як жертв «імперіалістичної та капіталістичної війни» [15, р. 282].

Економічний стан Німеччини був надзвичайно ослаблений після Першої світової війни. Окрім міжнародних репарацій і втрати цінних промислових територій, країна зіткнулася із серйозними внутрішньо-економічними проблемами на зразок інфляції, суттєвої нестачі сировинних ресурсів і загальним занепадом промислових секторів. Держава на чолі з соціал-демократами була змушена

концентруватися на термінових тактичних рішеннях з відновлення економічного потенціалу й водночас балансувати у питанні зменшення державного контролю економіки, якого прагнули всі верстви населення, з потребою відновлення довоєнних економічних показників [11, р. 91–102].

Суспільне сприйняття і позиція німецького населення стосовно полонених, зокрема української національності, мало різнобічні прояви. Міжнародний Червоний Хрест відзначав те, як спокійно німецькі жителі ставилися до відвідування міст звільненими полоненими, виокремлюючи випадок, як жителі одного міста символічно відходили на узбіччя для надання шляху полоненим британцям. З ініціативи прибічників соціал-демократії розповсюджувалися памфлети, де в літературній формі засуджувалося жорстоке поводження з полоненими як наслідок дій попереднього режиму, а також висловлювалися сподівання на поширення полоненими «заклику до доброї волі, примирення та про-світництва» [15, р. 282–283].

Проте суто позитивне ставлення до звільнених полонених простежувалося здебільшого у випадках їхньої підготовки до репатріації. Натомість, сприйняття тих полонених, які вирішували залишитися на теренах Німеччини, було менш однозначним. Зокрема, німецьке населення ставилося до полонених як до прикладу нездорової конкуренції, адже останні були готові працювати за значно менші кошти, ніж цивільне населення [13, р. 628]. Більше того, полонені могли мати репутацію небезпечних осіб, яким бракувало самодисципліни після припинення роботи таборових комендатур. Найбільш тривожним проявом життя після таборів було поширення серед полонених смертельних хвороб на зразок іспанки, малярії тощо, що змушувало цивільне населення ставитися до перебування колишніх полонених у межах їхніх населених пунктів з певним страхом [15, р. 283–284].

Як наслідок, працевлаштування колишніх полонених українців у Німеччині після Першої світової війни було ускладнено багатьма труднощами. Крім того, нові регуляції ринку праці гарантували робочі місця для ветеранів війни, впливаючи на практики найму та звільнення роботодавцями, що негативно позначилося на працевлаштуванні жінок і полонених [11, р. 110]. Варто також згадати про масове повоєнне безробіття, яке частково сприймалося як результат конкуренції полонених та повернення ветеранів. Однак вважається, що насправді причиною безробіття здебільшого була нестача вугілля, що впливало на кожен аспект життя у Німеччині – нестабільне функціонування промисловості, транспортні перебої із залізницями, обмаль ресурсів для опалення та електрики тощо [11, р. 114].

Розповсюдженою причиною рішення колишніх полонених залишатися на теренах країни інтернування, зокрема Німеччини, були обставини створення родини. Одруження з німкенями було нерідкісним явищем для полонених з теренів країн Антанти, хоча в умовах таборового життя з його гомогенно чоловічим оточенням не було достатньо розповсюдженим. Прикметно, колишній полонений українець Іван Сагрудний після звільнення з табору Раштат залишився на теренах Німеччини, влаштувавшись перукарем, і в 1924 р. одружився з німкенєю Міною Грох (Mina Groh). Вони спільно провадили сімейний бізнес (перукарню) та виховували одного сина, про що можна дізнатися з онлайн проєкту Володимира Чернова [12]. Цей приклад полоненого українця свідчить про неординарний прояв облаштування професійного та особистого життя в умовах іноземного оточення.

Проте станом на 1921 р. епіцентром перебування української еміграції були Польща, Чехословаччина та Австрія, де існували осередки українських політичних та громадських об'єднань. Крім того, частина полонених українців опинилась на теренах Чехословаччини, Угорщини та Румунії, де очікувала репатріації на Батьківщину, однак у зв'язку з політичними обставинами, закриттям кордонів і ускладненим транспортуванням частина українців довгий час була позбавлена можливості повернутися на українські землі [9, арк. 305].

Окрему цікавість становить психологічний аспект процесу адаптації полонених за кордоном. За висловом швейцарського лікаря А. Фішера, Європа «буде заповнена індивідами з аномальними фізичними тенденціями, що вплине на колективну психологію суспільств». Дані побоювання перегукувалися з думками більшості психологів Центрально-Східної Європи, які вважали, що психологічно постраждали ветерани встановлять т.зв. диктатуру психопатів. Найбільш поширеним психологічним розладом полонених Першої світової війни був «синдром колючого дроту», який суттєво впливав на сприйняття полоненими навколишнього простору. Вплив на психологічний стан мешканців таборів справляли такі чинники, як регулярні недоїдання, переохолодження у бараках, фізичне виснаження від примусових робіт, а також епідемії іспанки, малярії, тифу та інших хвороб [17].

Окремим фактором, який об'єктивно ускладнював для полонених повернення на Батьківщину та сприяв перебуванню у країні інтернування, став психологічний комплекс меншовартості, що було наслідком поширеного сприйняття полону як неможливості полоненими виконувати свій обов'язок із захисту Батьківщини. Зокрема, побутувала думка, що солдати, які потрапляли в полон, опинилися у більш небезпечних умовах у порівнянні з продовженням перебування в окопах [18, р. 112]. Тому, у випадку повернення на рідні землі полонені могли зіштовхнутися з трактуванням їх як зрадників або, принаймні, як «зайвих ротів», особливо у випадку, якщо полонені мали поранення чи хронічні хвороби.

Психологічний стан полонених також міг перебувати під впливом умов невизначеності, відчуття невловимого часу та невідомості, коли завершиться війна. Подібна невизначеність могла призвести до психологічних розладів та втрати відчуття реальності. Також частина полонених відчували провину за свій статус полоненого або сприймали полон як покарання за скоєні гріхи. Для боротьби з подібними проявами «синдрому колючого дроту» полонені, зокрема української національності, організовували освітні гуртки, театральні вистави, власні періодичні видання. Зокрема, український таборовий часопис «Шлях» був важливим джерелом отримання новин з України та світу для полонених, який розповсюджувався в українських і багатонаціональних таборах [5, с. 115]. Українська культурницька діяльність у таборах дозволяла полоненим здолати психологічний стрес та позбутися своїх хибних світоглядних уявлень.

Отже, звільнення полонених українців з таборів на теренах Німеччини після Першої світової війни та їхній перехід у цивільний стан супроводжувався низкою обставин політичного, економічного і соціального значення. Питання утримання та репатріації полонених обговорювалося на міжнародних конференціях та знайшло своє вирішення у текстах мирних договорів – Брестської мирної угоди, Комп'єнського перемир'я, Версальського мирного договору тощо. На тлі кардинальних змін на геополітичній мапі Європи та світу репатріація на Батьківщину сприймалася більшістю полонених як найкраща альтернатива, натомість частина українців у таборах вибирала Німеччину для свого проживання. Останні ставали свідками суттєвих змін в царині політичного устрою, економічних умов і громадського життя Німеччини. Німецьке населення з пересторогою ставилися до «осілости» колишніх полонених, сприймаючи їх як конкурентів на ринку праці. Зрештою, морально-психологічний стан полонених був пригноблений роками полону в умовах таборової ізоляції. Однак, попри всі перепони, частина сміливців змогли успішно адаптуватися і створити сім'ї, ставши складовою частиною німецького суспільства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.
2. Дацків І. Діяльність дипломатичного корпусу гетьманату П. Скоропадського за кордоном. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: серія «Історія»*. Тернопіль, 2011. Вип. 1. С. 93–98.
3. Міжнародний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони і Українською Народньою Республікою з другої сторони. Бересте-Литовськ, 9 лютого, 1918 р. URL: <https://uk.wikisource.org/w/index.php?curid=36917> (дата звернення: 10.10.2020).
4. Сідак В. Національні спецслужби 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). Київ: Альтернатива, 1998. 320 с.
5. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 р.). Київ, 1999. 296 с.
6. Трембійський В. Українська санітарно-допомогова праця на міжнародному ґрунті. *Вісті комбатанта. Квартальник об'єднання бувших вояків українців в Америці, братства кол. вояків 1-ої УД УНА*. 2015. URL: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2015/03/blog-post_16.html (дата звернення: 9.09.2020).
7. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 54–55.
8. ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 36–37.
9. ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 303.
10. Armistice with Germany. Paris Peace Conference: Senate Document 147. 1919. URL: <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0009.pdf> (Last accessed: 01.10.2020).
11. Bessel R. Germany after the First World War. Oxford: Oxford University Press, 1993. 325 p.
12. Chernov V. Kurze Geschichte des ukrainischen Kriegsgefangenen des Ersten Weltkriegs Iwan Gregoriwitsch Sagrudny und seiner Nachkommen in Wetzlar. URL: <http://www.foto-kunst-tschernow.de/ka017s.html> (Last accessed: 25.05.2019).
13. Davis G. Prisoners of war in the twentieth-century war economies. *Journal of Contemporary History*. 1977. Vol. 12. P. 623–634.

14. Jones H. Prisoners of War (Belgium and France). URL: <http://tinyurl.com/y573pnyh> (Last accessed: 17.04.2019).
15. Jones H. Violence against prisoners of war in the First World War: Britain, France and Germany, 1914–1920. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 451 p.
16. Nachtigal R. The repatriation and reception of returning prisoners of war, 1918–22. *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. 2008. Vol. 26. P. 157–184.
17. Rachamimov A. The disruptive comforts of drag: (trans)gender performances among prisoners of war in Russia, 1914–1920. *The American Historical Review*. 2006. Vol. 111. Issue 2. P. 362–382. URL: <https://academic.oup.com/ahr/article/111/2/362/40698> (Last accessed: 15.09.2020).
18. Sabbatini S., Fiorino S., Manfredi R. The destiny of Italian prisoners in Austro-Hungarian POW camps during the First World War: remembering the defeat of Caporetto 100 years on. *Infections in the History of Medicine*. 2020. Vol. 1. P. 108–124.
19. Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles). Paris Peace Conference, XIII: Senate Document 51, 66th Congress, 1st Session, 1919. 198 p.
20. Vance J.F. Objects of Concern: Canadian Prisoners of War Through the Twentieth Century. UBC Press, 2011. 330 p.
21. Willis F. Herbert Hoover and the Russian prisoners of World War I: a study in diplomacy and relief, 1918–1919. Stanford: Stanford University Press, 1951. 61 p.
22. Ziemann B. Germany after the First World War – a violent society? Results and implications of recent research on Weimar Germany. *Journal of Modern European History*. 2003. Vol. 1. Issue 3. P. 80–95.

References

1. Holubko V. Armii Ukrainoi Narodnoi Respubliki. 1917–1918: Utvorennia ta borotba za derzhavu. Lviv, Kalvariia, 1997. 288 s.
2. Datskiv I. Diialnist diplomatichnoho korpusu hetmanatu P. Skoropadskoho za kordonom. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka: Serii «Istoriia»*. Ternopil, 2011. Vyp. 1. S. 93–98.
3. Myrovy dohovir mizh Nimechchynoiu, Avstro-Uhorschynoiu, Bolhariieiu i Turechchynoiu z odnoi storony i Ukrainskoiu Narodniu Respublikoiu z druhoi storony, Bereste-Lytovsk, 9 liutoho, 1918 r. URL: <https://uk.wikisource.org/w/index.php?curid=36917> (data zvernennia: 10.10.2020).
4. Sidak V. Natsionalni spetssluzhby 1917–1921 rr. (nevidomi storinky istorii). Kyiv: Alternatyva, 1998. 320 s.
5. Sribniak I. Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorschyni ta Nimechchyni (1914–1920 r.). Kyiv, 1999. 296 s.
6. Trembitsky V. Ukrainka sanitarno-dopomohova pratsia na mizhnarodnomu hruntii. *Visti kombatanta. Kvartalnyk obiednannia buvshykh voiakiv ukraintsi v Amerytsi, bratstva kol. voiakiv I-oi UD UNA*, 2015. URL: http://komb-atingwar.blogspot.com/2015/03/blog-post_16.html (data zvernennia: 9.09.2020).
7. TsDAVO Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 3192. Op. 1. Spr. 14. Ark. 54–55.
8. TsDAVO Ukrainy. F. 3192. Op. 1. Spr. 24. Ark. 36–37.
9. TsDAVO Ukrainy. F. 3192. Op. 1. Spr. 25. Ark. 303.
10. Armistice with Germany. Paris Peace Conference: Senate Document 147, 1919. URL: <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0009.pdf> (Last accessed: 01.10.2020).
11. Bessel R. Germany after the First World War. Oxford: Oxford University Press, 1993. 325 p.
12. Chernov V. Kurze Geschichte des ukrainischen Kriegsgefangenen des Ersten Weltkriegs Iwan Gregoriwitsch Sagrudny und seiner Nachkommen in Wetzlar. URL: <http://www.foto-kunst-tschernow.de/ka017s.html> (Last accessed: 25.05.2019).
13. Davis G. Prisoners of war in the twentieth-century war economies. *Journal of Contemporary History*. 1977. Vol. 12. P. 623–634.
14. Jones H. Prisoners of War (Belgium and France). URL: <http://tinyurl.com/y573pnyh> (Last accessed: 17.04.2019).
15. Jones H. Violence against prisoners of war in the First World War: Britain, France and Germany, 1914–1920. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 451 p.
16. Nachtigal R. The repatriation and reception of returning prisoners of war, 1918–22. *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. 2008. Vol. 26. P. 157–184.
17. Rachamimov A. The disruptive comforts of drag: (trans)gender performances among prisoners of war in Russia, 1914–1920. *The American Historical Review*, 2006. Vol. 111. Issue 2. P. 362–382. URL: <https://academic.oup.com/ahr/article/111/2/362/40698> (Last accessed: 15.09.2020).
18. Sabbatini S., Fiorino S., Manfredi R. The destiny of Italian prisoners in Austro-Hungarian POW camps during the First World War: remembering the defeat of Caporetto 100 years on. *Infections in the History of Medicine*. 2020. Vol. 1. P. 108–124.
19. Treaty of Peace with Germany (Treaty of Versailles). Paris Peace Conference, XIII: Senate Document 51, 66th Congress, 1st Session, 1919. 198 p.
20. Vance J.F. Objects of Concern: Canadian Prisoners of War Through the Twentieth Century. UBC Press, 2011. 330 p.
21. Willis F. Herbert Hoover and the Russian prisoners of World War I: a study in diplomacy and relief, 1918–1919. Stanford: Stanford University Press, 1951. 61 p.
22. Ziemann B. Germany after the First World War – a violent society? Results and implications of recent research on Weimar Germany. *Journal of Modern European History*. 2003. Vol. 1. Issue 3. P. 80–95.